

ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ СІМ'Ї В ЛОНІ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО ЗНАННЯ

Т.І.Цюрко

*викладач кафедри політології, соціології та соціальної роботи
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут»*

У статті наголошується на необхідність виховання культури сприйняття, розуміння, аналізу інформації, формування уявлення про механізми й наслідки її впливу в умовах надлишку інформації.

Ключові слова: інформаційне суспільство, медіаосвіта.

У сучасному українському суспільстві глибокі трансформації торкнулись усіх галузей суспільного життя. Зокрема суспільні зміни позначились на життєдіяльності сучасної української сім'ї. У цьому сенсі вивчення проблеми в руслі філософської рефлексії є надзвичайно важливим науковим завданням. Сім'я являє собою складне соціокультурне явище. Вона фокусує в собі практично всі аспекти життєдіяльності суспільства і виходить на всі рівні соціальної практики – від індивідуального до суспільно-історичного, від матеріального до духовного. Сім'я виступає важливим носієм культури та її складових: цінностей, аксіологічних орієнтацій, традицій, соціальних норм, правил поведінки тощо. Тому в соціально-філософському аспекті сучасну сім'ю не можливо розглядати поза межами соціального простору українського суспільства.

Вимоги до функцій сім'ї з часом, особливо в перехідні періоди розвитку суспільства, підвищуються. Соціальна цінність сім'ї полягає в тому, що вона забезпечує важливу ланку первинної соціалізації особистості. Оскільки саме сім'я закладає основи соціального становлення особистості як члена суспільства через певні правила, моделі поведінки, через цінності і соціальні норми. За допомогою цінностей, аксіологічних життєвих орієнтацій та соціальних установок, моделей поведінки як засадових складових здійснюється рольова підготовка дитини до реалізації певних соціальних статусів в межах сім'ї, а також інших соціальних груп, до яких буде належати ця особистість. В процесі соціалізації індивіду передаються не тільки знання, але й відповідні соціальні цінності і норми, які стають функціями свідомості, а згодом реалізуються в ціннісних орієнтаціях та реальній поведінці особистості. В соціально-філософському ракурсі сім'я як явище соціальне, набуває істотного впливу на характер усіх процесів суспільного життя, відіграючи при цьому важливу роль як у житті окремої особистості, так і в житті суспільства. Вона виконує цілий ряд соціальних функцій,

що робить її невід'ємним елементом соціальної структури суспільства. Розвиток суспільства, його гендерних процесів, соціодинаміки змінюють сутнісний зміст основних соціальних функцій сім'ї, додає до них багато нового, що детерміновано новими соціально-економічними, духовними реаліями в суспільній життєдіяльності.

Сьогодні стало очевидним, що проблеми сім'ї виходять за межі її вузького поняття. Саме тому на сучасному етапі розвитку Української держави виникає необхідність усвідомлення і переосмислення змін соціально-економічного, політичного, демографічного, національного та духовного розвитку життя людей з метою винайдення шляхів для покращення умов, у яких перебуває сьогодні сучасна сім'я. Це значить, що проблема актуальна і потребує вирішення на рівні держави. Це можливо завдяки ґрунтовному науковому аналізу становища, умов життєдіяльності окремих категорій сімей, комплексної оцінки реалізації основних функцій сім'ї (економічної, репродуктивної, виховної, аксіологічної, комунікативної), визначенню соціально-психологічних і соціокультурних проблем українських сімей, вивченню структурних та функціональних особливостей сім'ї в сучасному суспільстві.

Трансформаційні процеси, що відбуваються в нашому суспільстві, торкнулися сім'ї та відбилися головним чином на її основних функціях. Сьогодні бурхливих соціальних трансформацій зміни сім'ї, які мають кризовий характер, спостерігаються не лише на рівні окремих функцій, але й в усій її структурі. Найтривожнішим у цьому процесі є тенденція зростання неповних сімей. Сучасна криза сім'ї пов'язана з цілою низкою суперечностей, найважливіша з яких виникає між суспільством і сім'єю. Сім'я не задовольняє потреби суспільства в фізичній та духовній репродукції населення, суспільство ж не забезпечує нормальних умов життєдіяльності сім'ї.

Сім'я в суспільстві відіграє надзвичайно важливу роль, її існування є передумовою функціонування соціуму завдяки фізичному і соціокультурному заміщенню поколінь. Разом з тим реалізація основних функцій сім'ї не є наслідком біологічних регуляторів або механізмів, а результатом дії соціальних процесів, соціальної системи в цілому. Соціальна природа сім'ї зумовлена тим, що в розвитку сім'ї своєрідно відбивається вся історія суспільства. Як і інші соціальні інститути, сім'я розвивається під впливом всієї сукупності соціально-економічних відносин і не може існувати незалежно від суспільства. Основою держави, за Ж.Боденом, являється сім'я, на якій тримаються всі державні інститути [5, 85].

Американський вчений У.Гуд вважає, що суспільство здатне існувати в тому випадку, якщо індивіди через посередництво сім'ї мотивуються до задоволення суспільних потреб. Інститут сім'ї існує не тому, що виконує життєво важливі для суспільства функції, а тому, що створення сім'ї та народження, виховання і утримання дітей відповідають певним особистим мотивам багатьох людей [4].

Слід зазначити, що категорія сім'ї є однією з складних для визначення, тому що вона є предметом вивчення не лише соціальної філософії, а й соціології, історії, етнографії, економіки, статистики, демографії та інших наук. Ця обставина спричиняє існування великої кількості підходів. Системний підхід найяскравіше спостерігається у визначенні, даному А.Г.Харчевим: "Сім'я – це історично конкретна система взаємних стосунків між подружжям, між батьками та дітьми, мала соціальна група, члени якої пов'язані шлюбними та кровними зв'язками, спільністю побуту та взаємною моральною відповідальністю і соціальною необхідністю в якій зумовлена потребою суспільства у фізичному та духовному відтворенні населення" [7, с.75].

Разом з тим, така дефініція не є новою, адже вона відображає лише макрорівневу структуру сім'ї. Слід зазначити, що відсутність єдиної дефініції сім'ї лише підкреслює багатоаспектність цієї соціально-філософської категорії.

Складний характер сім'ї як соціального утворення вимагає різних методологічних підходів до її аналізу. Як мала соціальна група сім'я вивчається в першу чергу на мікрорівні. При цьому особлива увага звертається на вивчення міжособової взаємодії в сімейній групі, організації сімейного життя, групової поведінки. Сучасний символічний інтеракціонізм розглядає сім'ю як систему соціальних ролей. Як соціальна інституція сім'я досліджується на макрорівні, у цьому плані, насамперед, аналізуються її соціальні функції. При цьому функ-

ціоналісти виходять із гармонії сім'ї і суспільства як єдності, розглядають функції сім'ї як природний вираз і реалізацію потреб соціуму. Представники конфліктного підходу акцентують увагу на складному, суперечливому характері сімейних відносин, на конфліктах (у першу чергу ролевих), що виникають на ґрунті суперечливих стосунків у сімейних групах. Очевидно, що складність феномену сім'ї передбачає поєднання різних методологічних підходів до її соціально-філософського аналізу.

На наш погляд, найбільш вдалим є визначення сім'ї, яке запропонував російський вчений А.І.Антонов: "Сім'я – це заснована на загальносімейній діяльності спільність людей, пов'язаних узами подружності-батьківства-родинності, яка завдяки цьому здійснює відтворення населення і спадковість сімейних поколінь, а також соціалізація дітей і підтримання існування членів сім'ї" [1, 66]. Дане визначення враховує всі етапи існування сім'ї, а також її найважливіші функції.

Існування великої кількості підходів до визначення сім'ї свідчить про складність цієї категорії. Звісно, це зумовлено складним характером сім'ї як соціального утворення, наслідком чого є наявність різноманітних методологічних підходів щодо її вивчення.

На початку 60 рр. ХХ ст. американський вчений У. Гуд звернув увагу на те, що, незважаючи на велику кількість досліджень з проблем сім'ї, лише в небагатьох з них є спроби теоретичного осмислення [4].

Зазначимо, що в основі будь-якого погляду щодо вивчення сім'ї лежить поділ її на соціальний інститут та малу соціальну групу. Поняття соціального інституту відображає значення сім'ї у взаємодії з іншими соціальними інститутами та соціальними процесами. Характерним для сім'ї як соціального інституту є її стабільність, споконвічність, можливість зберігати та передавати від покоління до покоління норми і цінності, які панують в суспільстві.

Дослідження сім'ї як соціальної інституції передбачає аналіз суспільної свідомості у сфері сімейних відносин, сімейної поведінки за різних соціально-економічних і культурних умов, впливу суспільних потреб на спосіб життя сімей; соціального механізму зміцнення сімейних норм і цінностей; ефективності реалізації основних сімейних функцій в різних політичних, соціальних, економічних та культурних умовах; співвідношення сімейних норм і цінностей та реальної поведінки членів сімейної групи тощо.

Розглядаючи сім'ю як малу соціальну групу доцільно аналізувати цілі та завдання сімейної групи, її склад і структуру, групову згу-

ртованість і групову діяльність, характер групової взаємодії, структуру влади та комунікації в сім'ї тощо. Значущим є також дослідження особливостей зв'язків і відносин сімейної групи з більш широкими суспільними системами в межах соціальної структури соціуму. Нарешті, доцільно знати особливості групової регуляції поведінки індивідів в сім'ї, групового контролю та групових санкцій. Важливими характеристиками сімейної групи є також цінності, норми та зразки поведінки, задоволеність особистості перебуванням у сім'ї, функціональні вимоги останньої тощо.

Сім'я поєднує в собі ознаки багатьох інших малих груп, і, перш за все, ознаки емоційно-психологічної та "інструментальної" групи, члени котрої виконують цілий комплекс різноманітних видів діяльності побутового характеру. У той самий час сім'я відрізняється від інших груп різноманітністю, глибиною і тривалістю зв'язків, що об'єднують її членів. Саме ці особливості сім'ї роблять її незамінною у процесі виховання підростаючого покоління, адже вони (особливості) забезпечують тривалий, глибоко емоційний і різнобічний вплив на формування особистості дитини.

Дослідження міжособової взаємодії вимагає врахування того факту, що групова поведінка залежить від соціальних, економічних і соціокультурних умов життєдіяльності сім'ї. Як особлива соціальна інституція (елемент соціальної структури), сім'я тісно пов'язана з економікою. У кінцевому рахунку особливості сім'ї, її історичні типи визначаються пануючими економічними відносинами. Сім'я не обмежується лише родинними взаєминами. Вона передбачає також спільне проживання родичів, наявність спільних елементів побуту, сімейного домашнього господарства, розподілу праці. В окремих сім'ях спільне проживання пов'язане зі спільним виробництвом. Тобто сім'я може виступати і як економічна категорія. Впливають на сім'ю також й інші соціальні інституції: політики, права, культури, освіти, моралі, релігії тощо.

Таким чином, в якості соціального інституту сім'я вивчається на макрорівні, і в цьому відношенні аналізуються в першу чергу її соціальні функції. Крім цього, при аналізі сім'ї як соціального інституту розглядаються такі фундаментальні проблеми: яким чином трансформація суспільства впливає на характер сімейно-шлюбних відносин та спосіб життя сім'ї; яким чином змінюються сімейні норми та цінності, як відбувається регулювання сімейної поведінки та стосунків у сім'ї; як норми та цінності позначаються на виконанні соціальних ролей в галузі сімейно-шлюбних відносин.

Проаналізуємо існуючі методологічні підходи вивчення сім'ї як соціального інституту в

залежності від часу їх виникнення. З середини XIX ст. значну увагу при дослідженні сім'ї як соціального інституту приділяли представники еволюційного підходу, який визначає порядок чергування форм сім'ї, зміни історичних форм шлюбу та сім'ї, а також механізм виникнення сім'ї з роду, що зумовлює її унікальність у всіх відомих суспільствах та при всіх змінах її соціально-історичних форм. Зазначимо, що еволюціонізм прагне визначити те спільне, що притаманне різним формам сімей в різних типах суспільств, тобто значну увагу приділяє вивченню функцій сім'ї. Зміна форм сім'ї в історії уявляється як прогресивна зміна від нижчих форм до вищих. Серед відомих дослідників інституціонально-історичного підходу до вивчення сім'ї як соціального інституту виділяють Л.Моргана, Ф.Енгельса, Г. Спенсера, Е.Тейлора та П.Сорокіна.

На думку Ф. Енгельса, "існування сім'ї неминує зумовлене її зв'язком із способом виробництва" [8, 162]. Тривалий процес формування шлюбно-сімейних відносин показує, що основою їх глибоких історичних змін є розвиток продуктивних сил суспільства, відносин власності і розподілу. Причому важливою особливістю сім'ї є її безпосередній зв'язок з економічним фундаментом суспільства. Форми власності визначає місце і роль сім'ї в суспільній системі, у тому числі взаємозв'язок сімейного господарства з суспільним виробництвом.

У роботі "Походження сім'ї, приватної власності та держави" Ф. Енгельс визначив існування трьох головних стадій розвитку людства, яким відповідають три основні типи шлюбу: дикості притаманний груповий шлюб, варварству – парний, цивілізації – моногамія.

Найяскравішими представниками функціонального підходу є Е.Дюркгейм, Е.Вестермарк, Б.Маліновський, Дж. Мердок та У.Огборн. Слід зазначити, що функціональний підхід, як і еволюційний, також спрямований на пошук того спільного, що притаманне різним типам сімей в ході історії, але зосереджує увагу не тільки на універсальності сім'ї, на її історичних формах, а й на соціокультурних функціях сім'ї і на взаємозв'язках соціокультурних ролей, пов'язаних з шлюбом, родинністю та спорідненістю. Зокрема, Е.Дюркгейм займався пошуком властивих сім'ї механізмів солідарності та згуртованості, зосереджуючи увагу на ролі кожного члена сім'ї в родинному житті. Саме він звернув увагу на те, що під впливом урбанізації сім'я втрачає ряд своїх функцій, стає менш міцною внаслідок добровільності шлюбу. Також він відмітив, що зменшення кількості членів сім'ї приводить до зменшення солідарності. Одночасно Е.Дюркгейм вважав, що втрата будь-яким структурним елементом

колишніх функцій не означає послаблення цього елемента. Навпаки, це може бути пов'язано з появою нового спеціалізованого соціального інституту. Вчений здійснив аналіз ролей чоловіків та жінок в сімейній аномії – специфічному типі порушення сімейної рівноваги, який притаманний чоловікам в першу чергу і проявляється в самогубствах чоловіків в зв'язку з розлученням. На думку Е.Дюркгейма, розлучення і самогубства мають спільну причину – це порушення соціальних норм [1, 44].

Зазначимо, що поєднання еволюційного та функціонального підходів дозволило науковцям відобразити стан сім'ї як етапу в загальній її трансформації, проаналізувати функції та виявити основні тенденції в розвитку моногамії. Прибічники теорії функціоналізму простежили зв'язок функцій сім'ї з диференціацією статевих ролей: чоловік виконує інструментальну роль, пов'язуючи сім'ю із зовнішнім світом та забезпечуючи її матеріально; дружина виконує експресивну роль, яка регулює взаємостосунки в сім'ї завдяки емоційній, психологічній підтримці.

Слід відмітити, що в функціональному підході велика увага приділяється аналізу історичного переходу сімейних функцій до інших соціальних інститутів, за яким відбувається редукція економічної, освітньої, виховної та інших функцій. Одним із перших звернув на це увагу У.Огборн. На його думку, прерогативою сім'ї залишалась лише афективна функція, до того "майбутня стабільність сім'ї буде залежати в основному від міцності емоційних зв'язків" [3, 44]. У подальшій діяльності У.Огборн став відомим завдяки своїй концепції "культурного запізнення". Соціальні зміни, в тому числі і втрата сім'єю її функцій, він пояснював впливом технологічних змін. Але його абсолютизація ролі технологічного фактору надто спрощувала реальну взаємодію соціальних явищ. В цілому основний внесок У.Огборна полягає в ідеї зміни функціональних рис сім'ї у XX столітті. Пізніше Е.Берджес назвав цей процес переходом від "сім'ї-інституту" до "сім'ї-партнерства".

Т.Парсонс, як засновник структурного функціоналізму, зробив спробу синтезувати точки зору на сім'ю як соціальний інститут і соціально-психологічну групу, розглядав сім'ю як специфічну структурну підсистему суспільства із складною системою сімейних зв'язків. Дослідник аналізував функції сім'ї в загальній соціальній системі та функції індивіда в сім'ї як малій соціальній групі. На його думку, функціональне завдання підтримки емоційного балансу між всіма членами сім'ї, необхідного для нормальної соціалізації дітей, вимагає міцної спілки між подружжям, закріпленої шлюбом.

Соціальна система сім'ї носить тимчасовий характер, виконавши завдання соціалізації, вона самоліквідується, бо діти утворюють власні нуклеарні сім'ї. Погляди Т.Парсонса базувалися на тому, що нуклеарна сім'я носить ізольований характер, без міцних зв'язків членів сім'ї з батьками та іншими родичами. На його думку, відбувається пересування всіх основних функцій сім'ї до приватного сектору сфери зайнятості (за винятком первинної соціалізації та емоційної стабілізації особистості дорослих) [9, 98].

Констатуючи існування радикальних змін в інституті сім'ї, зумовлених соціально-економічним розвитком, оцінка цих змін різними науковцями виявляється відмінною. На думку А.Г.Вішневського та С.І.Голода, позитивні та негативні зміни сім'ї слід сприймати як приватні, специфічні прояви загального прогресивного процесу модернізації сім'ї, заміни одного типу ("традиційного") іншим ("сучасним"). Зазначимо, що модернізація сім'ї при цьому розглядається як частина, прояв, елемент модернізації всього суспільства. За таких умов суспільство повинно прагнути до "мінімізації наслідків кризи для сім'ї та суспільства; сімейна політика необхідна для того, щоб подолати розлад між змінюваними істотними рисами сім'ї і умовами життя, соціальними нормами та інститутами, які не встигають за цими змінами" [2, 25].

Прибічники підходу кризи сім'ї як соціального інституту (У.Огборн, П.Сорокін, К.Цімерман, У.Гуд, А.Антонов) аналізують сімейні зміни як історично конкретні вирази глобальної системної кризи сім'ї, що викликані індустріально-ринковою цивілізацією. Ця криза є глобальною проблемою сучасності [1]. Зазначимо, що теорія кризи сім'ї як соціального інституту є впливовим науковим напрямком. Так, ще Г.Спенсер підкреслював, що дезінтеграція сім'ї зайшла надто далеко. П.Сорокін в роботі "Соціокультурна динаміка" писав: "Сім'я як священний союз чоловіка та жінки, батьків та дітей буде руйнуватися. Розлучення та розходження будуть зростати" [7, 112]. Уточнюючи поняття "криза", він навів цілий ряд чинників: зменшення кількості шлюбів, зростання кількості розлучень, падіння рівня народжуваності, зростання кількості позашлюбних відносин, послаблення релігійної основи шлюбу, зміни взаємостосунків чоловіка та жінки тощо. Слід відмітити, що погляди П.Сорокіна на майбутнє сім'ї змінювались. Якщо на початку своєї наукової кар'єри він прогнозував занепад та руйнування сім'ї, то пізніше він вже не давав таких категоричних оцінок, висловлюючи думку про можливість пристосування сім'ї до нових умов.

Відомим представником теорії кризи сім'ї як соціального інституту є американський дос-

лідник Карл Ціммерман. В своїх роботах він виділив три типи сім'ї в історії людства, які залежали від типу влади над індивідом основних, на його думку, соціальних інститутів: держави, сім'ї та церкви. Коли влада контролюється сім'єю, то переважає тип опікунської сім'ї. В суспільствах, де сімейні групи поділяють владу з державою або церквою, існують домашні сім'ї, які можуть виникати завдяки успіхам церкви або держави. Нарешті, коли особистість виходить з-під контролю сім'ї, держави та церкви, переслідує індивідуалістичні цілі, то виникає атомістичний тип сім'ї, який є ознакою занепаду всієї соціальної системи [3]. Карл Ціммерман намагався обгрунтувати проблему зміни сім'ї як проблему дезорганізації цього інституту. Отже, основну причину кризи сім'ї як соціального інституту вчені вбачають у відмиранні її традиційних функцій та передачі більшості з них в суспільну сферу.

А.І. Антонов вважав, що "послаблення соціально-нормативної регуляції сімейності, трансформація культурних символів та зразків, зниження цінності шлюбу, сім'ї, єдності всіх сімейних поколінь – ось ті соціокультурні процеси, які розкривають сутність кризи сім'ї". Центральним пунктом в його аналізі сучасних тенденцій сім'ї є сприйняття сімейних змін в контексті глобальної кризи сім'ї, невиконання репродуктивної функції викликає порушення всіх функцій цього соціального інституту, що загрожує існуванню людського роду [1, 241].

Слід зазначити, що теорія кризи сім'ї як соціального інституту є одним з впливових напрямків серед прибічників функціоналізму.

На наш погляд, зміни сім'ї можна інтерпретувати як специфічні прояви модернізації всього суспільства. Практика свідчить про те, що пошук альтернативних форм шлюбу не приводить до відмирання традиційної моногамної сім'ї. Значні зміни у виконанні сім'єю її функцій проявляються в перенесенні акценту з одних функцій на інші, зокрема на комунікативну функцію.

Таким чином, можна зробити висновки, що спектр поглядів зарубіжних та вітчизняних науковців на генезис, стан та перспективи інституту сім'ї дуже широкий. Це зумовлено перманентною актуальністю проблем сім'ї. Слід відмітити, що існування сім'ї в якості соціального інституту зумовлює наявність великої кількості дефініцій щодо визначення сім'ї. Важливий внесок зробили представники еволюційного підходу, які здійснили ґрунтовний аналіз історичних форм шлюбу та сім'ї. Відмінність функціонального підходу до вивчення сім'ї полягає в тому, що він зосереджує увагу на соціокультурних функціях сім'ї, а також здійснює аналіз історичного переходу сімейних функцій до інших соціальних інститутів. Протилежні погляди на виконання сучасною сім'єю своїх функцій зумовило появу двох відмінних підходів – кризи сім'ї як соціального інституту, яка викликана індустріально-ринковою цивілізацією і є глобальною проблемою, а також теорії модернізації суспільства, прибічники якої вважають появу нових тенденцій, в тому числі і негативних, частиною загального процесу модернізації суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонов А.И., Медков В.М. Социология семьи. – М.: МГУ, 1996. – 304 с.
2. Вишнеvский А.Г. Эволюция семьи в СССР и принципы семейной политики // Семья и семейная политика (Демография и социология). – М.: Наука, 1991. – С.12-23.
3. Голофаст В.Б. Изменение семьи при капитализме (Постановка проблемы в социологии США)//Семья как объект философского и социологического исследования. – Л.: Наука, 1974. – С.41-70.
4. Гуд У. Развитие теории семьи // Социология сегодня. Проблемы и перспективы. – М.: Прогресс, 1965. – С.194-217.
5. Димитрова Л.М. Філософія історії: від Полібія до Л. Гумільова: Монографія. – К.: ІЗМН, 1997. – 200 с.
6. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності та держави // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.21. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1964. – С.23-171.
7. Сорокин П. Социокультурная динамика. – М.: Прогресс, 1992. – 576 с.
8. Харчев А.Г. Брак и семья в СССР. – М.: Наука, 1979. – 217 с.
9. Parsons T. The Social Structure of the Family. – London, 1956. – P.178-224.

Стаття надійшла до редакції 19.05.2009 р.

